

ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИДА ИЛК АЛОҚА ЙЎЛЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИДАН

Кудайбергенов С.

таянч докторант

Нукус Давлат университети

Жанубий Оролбўйи Марказий Осиё цивилизация марказларининг Қуйи Волгабўйи ва Уролбўйи ҳудудлари билан илк алоқалари алоқалари амалга оширилган, улкан Евроосиё минтақасида миграция жараёнларида қадимда муҳим ўрин тутиб келган. Жанубий Оролбўйида илк алоқа йўллари шаклланишининг илк босқичларини аниқлашда археологик маълумотларнинг аҳамияти бекиёсдир. Сўнгги йилларда тадқиқотчилар томонидан, ушбу маълумотларга таянган ҳолда, тош даврида ҳудудларни ўзлаштириш жараёни ва хўжалик-маданий типлар, Устюрт сарҳадлари, қуйи Амударёнинг Окчадарё ва Сарикамиш бўйи ўзанлари ҳавзаларининг ибтидоий жамоалари томонидан ўзлаштирилишининг ўзига хос хусусиятлари каби масалалар кўриб чиқилган [1].

Оролбўйида алоқа йўллари шаклланиши жараёнларини қайта тиклашда инсонни ураб олган қадимги ландшафт-иқлим муҳити ва палеогеография, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳамда меҳнат ва ов қўроллари яшаш учун тош конлар ва чучук сув манбаларининг мавжудлигини ўрганиш [2], яъни одамларнинг хўжалик эҳтиёжларини қондирган ва табиатда мавжуд бўлган озиқ-овқат маҳсулотларни қўлга киритишга имкон яратган қадимий шароит жиҳатларини аниқлаш муҳимдир. Ушбу муаммони қисқача таърифлаш мақсадга мувофиқ.

Ҳозирда Устюрт худуди ва Оролбўйидаги қум тепаликлар билан қопланган ва чўлга айланган текисликлар ҳаёт учун ноқулай шароитга эга. Бироқ, мазкур ҳудудларни палеолит – қадимги тош давридан ўзлаштирилиши бошланганлиги ҳолати аниқланган. Устюрт платосининг жануби-шарқида ҳамда қуйи Амударёнинг сўл ва ўнг соҳилларидан сўнгги палеолит даврига оид бир қатор ёдгорликлар топилган [3]. Айниқса, мезолит даврида Устюрт сарҳадлари кенг ўзлаштирила бошланган. Бундан шу даврга оид Жайронқудуқ, Айдабол ва Октойлоқ каби ёдгорликлар гуруҳлари дарак беради [4]. Демак, энг қадимги тарихий босқичларида Устюрт ва Оролбўйи табиий муҳити замонавий иқлим ва табиий-географик шароитга мос келмаган. Палеолит, мезолит ва неолит даврларда ушбу ҳудудлар сув манбалари билан етарлича таъминланган бўлиб, қўллар соҳиллари теварагида мавжуд ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси овчилик ва термачилик соҳаларининг ривож топишига замин яратган.

Амалга оширилган археологик тадқиқотларнинг натижаларига кўра, палеолит ва мезолит даврларда, Устюрт ҳудудлари ва Султон Увайс тоғларининг тевараги доимий равишда яшаш мақсадида ўзлаштирилмаган. Ушбу ҳудудларда Шарқий Каспийбўйи, Манғишлоқ ва қўйи Урал дарёси

ҳавзасидан кириб келган овчилар гуруҳлари, табиӣ озуқа маҳсулотларини кўлга киритиш мақсадида мавсумий кўчиб юришган деб фараз қилинади, негаки Устюртда узоқ муддатли фойдаланилган маконлар топилмаган [5].

Бизнингча, бундан келиб чиққан муҳим хулоса шуки, сўнгги палеолит давридан бошлаб, хўжалик эҳтиёжларни қондириши учун фойдаланилган дастлабки сўқмоқларнинг тармоқлари, йўналиши жиҳатдан кенгайиб боради. Улар аввалдан ибтидоий жамоалар маконларини озиқ-овқат ва хом ашё манбалари мавжуд ҳудудлар билан боғлаш аҳамиятга эга бўлиб, кейинги босқичларда яшаш жойларини ҳудудий жиҳатдан кенгайтиришга кўмаклашган. Шу асосда овчилар жамоаларининг бир ҳудуддан икинчисига кўчиш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига бой, ва хом ашё конлари мавжуд янги ерларни эгаллаб олиш ҳамда маҳсулот билан айирбошлаш анъанавий ички ва ташқи алоқа йўллари вужудга келган.

Шарқий Каспийбўйи ва Жанубий Оролбўйи тош даври археологик ёдгорликларнинг географияси ва картографияси маълумотларига кўра, Каспийбўйи ва Оролбўйи ораллиғидаги дастлабки хўжалик алоқа сўқмоқлари камида сўнгги палеолит-мезолит давларида вужудга келган [6]. Бундан Каспийбўйидаги Янгажа, Жебел маконлари, Жанубий Оролбўйида Есен, Султон Увайс ҳамда Юқори Ўзбой каби ёдгорликларнинг ҳудудий жойлашиши хусусиятлари дарак беради [7].

Ўзбой ўзани атрофларидаги Калтаминор маданиятига оид кўплаб маконлардан тош найза ва чакмоқтош ўқ учлари топилган [8]. Даштларда яшовчи қадимги жамоалар ҳаётида жайрон, қулон ва сайғоқ ови муҳим аҳамият касб этган. Ҳайвонлар тўдалари изидан кўчиб юрган овчиларнинг гуруҳлари ўртасида хўжалик ва айирбошлаш муносабатлари мунтазам равишда ривожланиб келган. Натижада алоқа йўлларининг тармоқлари ҳам кенгайиб борган. Хоразм археологик экспедицияси томонидан Ўзбой ўзани бўйлаб амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижасида Девқалъа, Ўртақую, Талайхонота ва Оқайла каби ўрта асрларга оид қарвонсаройларнинг қолдиқлари топиб текширилган. Улар Хоразм – Хуросон савдо йўлида жойлашган [9]. Бироқ, мазкур ҳудудларни анча аввал неолит даври овчилари ва балиқчилари ўзлаштиришган [10].

Археологик маълумотлар таҳлили, ёдгорликларнинг картографиясига асосланиб, Жанубий Оролбўйи ва Устюрт орқали ўтган илк алоқа йўлларининг қуйидаги йўналишларини келтириб ўтиш мумкин:

1) Жанубий Оролбўйида сўнгги палеолит даврига оид Султон Увайс ва Кўкча маконлари [11] орқали Устюртдаги Есен ва Қорақудуқ каби маконлари томонига ўтган алоқа йўллари. Улар Оролбўйи ҳудудларини Марказий Қизилқум ва қуйи Зарафшон ҳавзаси билан боғлаган.

2) Жанубий Оролбўйи – Юқори Ўзбой – Шарқий Каспий бўйи йўналиши. У сўнгги палеолит ва мезолит давларида бошлаб фаолият кўрсата бошлаган. Мезолит даврида Қорақумни ёриб ўтган Амударёнинг Ўзбой ўзани соҳиллари атрофларида кўп сонли маконлар пайдо бўлган. Шу даврда Амударё Каспий денгизига қўйилган [12].

Тадқиқотчиларнинг такидлашича, мезолитнинг сўнги босқичлари ва неолит даврида Устюрт, Қорақум ва Қизилқумнинг даштларида илиқ ва нам иқлимнинг пайдо бўлиши оқибатида, чўл сарҳадларидаги кичик сув ҳавзалари ва шўрланмаган кўллар атрофида бой фауна ва флора дунёси шаклланиган [13]. Шу сабабли, даштларда овчилик ва термачилик ҳўжалиги соҳалари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уруғдош жамоаларнинг табиий озуқа маҳсулотларига эҳтиёжларини талаб даражасида қондирган.

3) Жанубий Оролбўйи – Устюрт – Манғишлоқ ҳамда Жанубий Урал йўналиши. Шунини айтиб ўтиш жоизки, неолит давридан бошлаб, қўйи Зарафшон ҳавзаси, Марказий Қизилқум, Устюрт, қўйи Волга ва Урал дарёсининг оралиги, Уралорти ва шимоли-ғарбий Қозоғистон каби кенг ҳудудий миқёсида чакмоқтошдан ишланган Қалтаминор маданиятига оид бир хил камон ўқи пайконлари тарқалган [14]. Мазкур ҳолат Шарқий Оролбўйи ва қўйи Сирдарё орқали шимоли-ғарбий Қозоғистон ҳудудлари томонига ўтган алоқа йўлининг мавжудлигилан гувоҳлик беради.

Шунини таъкидлаш жоизки, бугунги кунга келиб Устюрт пасттекислигида 80 дан ортиқ қадимий ёдгорликлар аниқланган. Улар тош асри, антик даври ва ўрта асрларга оид бўлиб, ибтидоий маконлар, кўчманчиларнинг мазор кўрганлари, ўрта асрлар қарвонсаройлари ва тунда олов ёқиб ёруғлик сигнал беришга мўлжалланган қоровул тош буржларидан иборатдир [15].

1946-1947 йиллари Хоразм археологик экспедицияси ходимлари Устюрт чинки бўйлаб дастлабки археологик текшириш ишларини олиб боришган. Экспедиция раҳбари С. П. Толстов, Устюрт қарвон йўлида жойлашган Учқудук, Булок, Қўшбулок, Белавли каби қарвонсаройларни ўрганиш натижасида ўрта асрлар Хоразмдан Волга бўйига олиб борадиган “Қатта шоҳона йўли” ҳақида масалани илгари сурган [16].

Олиб боришган ушбу тадқиқотлар Устюрдан ўтган алоқа йўлларининг шаклланиши ва ривожланиши масаласини кенгрок ўрганишга ҳизмат қилган. Олинган натижалар таҳлили Жанубий Оролбўйи ҳудуди Марказий Осиёнинг қадимги давр алоқа йўллари тизимида тутган аҳамиятини кўрсатиб турибди. Келгусида бу йўналишда олиб бориладиган тадқиқотлар бу масалалар бўйича янги илмий ҳулосаларни ишлаб чиқишга ҳизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми ва илк давлатчилик тарихи. – Тошкент, 2019. –Б. 124-126; Матқаримов Х.О. Хоразм воҳасида археологик тадқиқотлар тарихи (қадимги даврга оид тарихий реконструкция муаммолари): Тарих фан. фалсафа докт. (PhD) дисс. ...автореф – Нукус: Қорақалпоқ давлат Университети, 2021. – Б. 15-16.

2. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. – Тошкент: Akademiya, 2008, – Б. 8-10.

3. Бижанов Е.Б. Памятники каменного века впадины Шахпахты || Археология Приаралья. Вып. 4. – Ташкент: Фан. 1984. – С. 8-20; Виноградова

Е.А. Первые палеолитические находки в Султануиздаге // Приаралье в древности и средневековье. – М.: Наука, 1998. – С. 74-77.

4. Бижанов Е.Б. Мезолитические и неолитические памятники северо-западного Устюрта // Археология Приаралья. Вып. 1. – Ташкент: Фан, 1982. – С. 14-37.

5. Авизова А.К. Трасологический анализ орудий труда стоянок юго-восточного Устюрта // Археология Приаралья. Вып. VI. – Нукус, 2003. – С. 17-20.

6. Sagdullaev, Anatoliy, and Togaev Jasur. "Bronze age migrations in Central Asia." International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences 7.12 (2018): 86-92. Сагдуллаев А.С., Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў.И. Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари. – Ташкент: Университет, 2020. – Илова, хариталар.

7. Окладников А.П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время // Средней Азия в эпоху камня и бронзы. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 59-66.

8. Итина М.А. Памятники первобытной культуры Узбоя // Тр. ХАЭ. Т. II. – М., 1955. – С. 66-68.

9. Низовья Амударьи, Сарикамыш, Узбой. История формирования и заселения // МХЭ. Вып. 3. – М., 1960. – С. 325-327.

10. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: МГУ, 1948. – С. 59-66.

11. Сайфуллаев Б.К., Хужаназаров М.М., Джуракулова М.Д. Новые данные по палеолиту Кызылкумов // История и археология Турана. № 3. – Самарканд, 2017. – С. 31-37.

12. Sagdullaev, Anatoliy, et al. "Problems Of Cartography Of Ancient EthnoCultural Processes In Central Asia." INTERNATIONAL JOURNAL OF-SCIENTIFIC-& TECHNOLOGY RESEARCH 9.04 (2020): 745-748.; Сагдуллаев А.С., Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў. И. ва бошқ. Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари. – Тошкент: Университет, 2020. – Б.13.

13. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Ландшафтно-климатические условия среднеазиатских пустынь в голоцене // ИМКУ. Вып.11. – Ташкент. 1974. – С. 32-44.

14. Виноградов А.В. О распространении наконечников стрел Кельтеминарского Типа // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С. 3-9.

15. Қдирниязов М.-Ш., Қдирниязов О.-Ш. Белеўли меъморий-археологик мажмуаси (ёдгорликнинг ўрганилиши ва экологияси) // История и археология Турана. № 3. – Самарканд, 2017. – Б. 351-355, 1-расм.

16. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент: Фан, 1964. – Б. 279-281, 82-84-расмлар.